

Türk Dil Kurumu Yayınları

DOĞUMUNUN 990. YILINDA YUSUF HAS HACİB VE ESERİ
KUTADGU BİLİĞ BİLDİRİLERİ

26-27 Ekim 2009

Ankara, 2011

KUTADGU BİLİĞ'DE VEZİN VE KAFİYE KULLANIMI ÜZERİNE

Abid Nazar MAHDUM *

Özet

Türk edebiyatında aruz vezniyle yazılmış ilk eser olan *Kutadgu Bilig*'de vezin ve kafiye önem taşımaktadır. Bildirimizde İslami dönemde yazılmış ilk eser olan *Kutadgu Bilig*'de aruz vezninin nasıl kullanıldığı, vezin kullanımında hata bulunup bulunmadığı, varsa, bunun hangi seviyede olduğu incelenecektir. Aynı şekilde eserin kafiye kullanımı bakımından nasıl bir görüntü sergilediği de incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Karahanlı Türkçesi, Vezin, Kafiye.

ABOUT THE USE OF METER (VEZİN) AND RHYME (KAFİYE) IN KUTADGU BILIG

Abstract

Meter and rhyme have a great importance in Kutadgu Bilig which is the first work written with "aruz meter" in Turkish literature. In this paper, how aruz meter is used in Kutadgu Bilig which is the first work, written in Islamic period, whether there are any errors in the use of meter, and, if there is, its degree will be scrutinized. Likewise, the image of the work with regard to use of rhymes will be examined.

Keywords: *Kutadgu Bilig*, Qarakhanid Turkic, Yusuf Khas Hajib, Ryme, Aruz Meter.

İslamiyet sonrasında gelişen Türk edebiyatının bilinen ilk mahsulü olan *Kutadgu Bilig*, şekil itibarıyla de mensup olduğu edebi dairenin karakterine uygunluk gösterir. Yusuf Has Hacib, eseri *Kutadgu Bilig*'i aruzun kısaltılmış mütekarip vezni olan *feülün feülün feülün feül* kalıbıyla, mesnevi tarzında yazmıştır. Kitabın sonunda, sonradan ilave edilmiş ve kaside şeklinde kafiyelenmiş üç manzum parça bulunmaktadır. Bu manzumelerden sonuncusu olan kırk beyitlik parça, eserin yazıldığı vezin olan *feülün feülün feülün feül* kalıbıyla kaleme alınmıştır. Diğer ikisi ise tam mütekarip vezni ile

* İstanbul Üniversitesi

yani *feülün feülün feülün feülün* kalıbıyla yazılmıştır.

Kutadgu Bilig'in içinde dörtlük şeklinde yazılmış iki beytin (3800 ve 3801. beyitler) *feülün feülün feülün feülün* kalıbıyla yazıldığı görülmektedir. Söz konusu beyitler ayrı bir kısım hâlinde olmayıp metin içinde diğer beyitlerin arasında yer almıştır. Bahsettiğimiz dörtlük şudur:

Boguzka yiyimçe ajunda yidim tap
Eginke kedimçe eginde kedim tap
Tiriglik bolurça yigümni bulur men
Kerek bolsa birgey maᅅga bir idim tap

Yusuf Has Hacib'in, esrinin tamamında şekilden muhtevaya kadar birçok konuda maharetini ve bilgisini ortaya koyan kullanımlar sergilemesi *Kutadgu Bilig*'in İslami döneme ait ilk örnek olmayabileceğini düşündürmektedir. Aruz vezni de bu göstergelerden biri durumundadır. Fuad Köprülü, bu hususta şöyle der: "Türkçe, aruz kalıplarına layıkıyla intibaktan henüz pek uzak olduğu için, eserde, nazım kaideleri itibariyle, bir takım hatalara tesadüf olunuyor, fakat bütün bu gibi hatalara rağmen, *Kutadgu Bilig*'i aruz vezniyle yazılmış ilk tecrübe saymak yanlıştır, ondan evvel herhalde bu yolda daha iptidai tecrübeler yapıldığı ve bilhassa Yusuf'un İran edebiyatına asla yabancı olmadığı iddia olunabilir."¹ Türk edebiyatında yeni olmasına rağmen, aruz vezninin *Kutadgu Bilig*'de pürüzsüz bir şekilde kullanıldığı yönünde görüşler de mevcuttur.²

Kutadgu Bilig'de aruzun hatasız kullanıldığını söyleyemesek de, sektesiz, tabii ve akıcı bir vezin kullanımından söz edebiliriz. Eserin ilk örnek sayıldığı göz önüne alınırsa Yusuf Has Hacib'in, aruzu büyük bir başarıyla kullandığını söylemek icap eder. Sonraki asırlarda bile bu başarıya ulaşamayan Türk şairlerinden bahsetmek mümkündür. Bu sebeple Fuad Köprülü'nün ifade ettiği gibi, *Kutadgu Bilig*'in aruzla yazılmış ilk Türkçe eser olmayabileceğini, hatta bu eserin Yusuf Has Hacib'in ilk tecrübesi olmayabileceğini düşünmek yanlış olmasa gerek. Eserde, alınma kelimelerin sonraki dönemlere göre daha az kullanılmış olması, mevcut yabancı kökenli kelimelerin de genellikle Türkçenin fonetiğine uygun telaffuzlarla yazılmış olması, kullanılan vezni çok tabii ve akıcı bir hale getirmektedir. Fuad Köprülü'nün beyanına göre, Vambery'nin *Kutadgu Bilig*'in on birli hece vezni ile yazıldığını zannetmesinde³ bu durumun tesiri olsa gerek. Martin Hartmann, Vambery ve Radloff'un *Kutadgu Bilig*'in vezninden bahsetmediğini belirtmişse de dipnotta tıpkıbasımı daha sonra gördüğünü ve orada Radloff'un eser için "...her mısraı 11 heceli (. -- / . -- / . -- /.-) veznine göre yazılmış..." dediğini aktarmaktadır.⁴ İbrahim Necmi de "Ural-Altay

1 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken. İstanbul 1981, s. 171.

2 R. Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, M.E.B., Eskişehir 1987, s. 1040; DİA, "Kutadgu Bilig", *TDVİA*, C. 26, TDV, Ankara, 2002, s. 478.

3 M. Fuad Köprülü, age., s. 170.

4 Martin Hartmann, "Kutadgu Bilig'in Şekline Dair", (Çev. : Sabit Paylı), *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I*, Viyana nüshası, TDK, İstanbul 1942, s. 124. (Martin Hartmann, "Zur Metrischen Form des Kutadgu Bilik", *Keleti Szemle*, c. 3, 1902, s 141-153.)

lisanları mukayeseli sarfi” müderrisi olan Alman Profesör Giese’yi *Kutadgu Bilig*’in aruzla yazıldığına ikna etmek için bir hayli uğraştığını anlatmaktadır.⁵

Bilindiği gibi klasik edebiyatta vezin icabı birçok kelime, aslından farklı telaffuz edilebilmektedir. “İstanbul / Stanbul, Aristo / Risto” gibi... “Kasr” denilen bu kısaltma işlemi Fars edebiyatında daha da sık karşımıza çıkar. Kelimelerin telaffuzunda tasarrufta bulunmak, sadece kısaltmak şeklinde olmamaktadır. Mesela *uftâden* kelimesinin *fütâden* şeklinde kısa telaffuzunun yanında *ûftâden* imlasiyle uzun yazıldığı da görülmektedir. O hâlde bu tasarrufu ifade etmek için sadece “kasr” sözü yeterli olmayacaktır. Burada konunun ayrıntısına girmek icap etmez. Klasik Türk edebiyatına ait manzum metinlerde de vezin icabı farklı imlalarla yazılmış kelimelerle karşılaşırız. Ali Nihad Tarlan, Ahmedî ve Şeyhî divanları üzerine yaptığı incelemede böyle farklı yazılan kelimelere dikkat çekmiş, özellikle imaleli yerlerde sesli harf konulduğunu tespit etmiştir.⁶ Vezin icabı açık hecelerın uzun okunmasında uzunlukların yazıya geçmesiyle Türkçe kelimeler için adeta bir aruz imlasının doğduğundan söz eden Zeynep Korkmaz bu durumun zihafı dolayısıyla yabancı kelimelerin imlası için de söz konusu olduğundan bahseder.⁷ Atabey Kılıç ise, aruz imlası konusunu Osmanlı Türkçesi merkezli olsa da etraflı bir şekilde ele almış vezin zoruyla farklı imla ile yazılan kelimeleri örneklerle izah etmiştir.⁸ Yusuf Has Hacib’in de eserinde bu tip tasarruflara gittiğini görüyoruz. Mesela *seretan* kelimesi (yengeç burcu) *sertan*⁹ şeklinde (744. beyit)¹⁰, “hamiyet” kelimesi de “hamyet”¹¹ (2314) olarak yazılmış ve mısra aruzı uygun hale getirilmiştir. Yine Arapça’da “niyyet” şeklinde telaffuz edilen kelimenin eserde “niyet”¹² şeklinde yazılması (5732, 5733), daha çok halk telaffuzu ve Türkçeleştirme gibi konularla ilgili ise de, mısraın vezne uygunluğunu sağladığı için burada zikredilebilir. Bu gibi kelimelerin yerine göre her iki şekilde de telaffuz edilebilmesi, dile esneklik sağlayarak veznin kullanımını kolaylaştırmaktadır. Şair, Türkçe kelimelerde de çok defa bu tür tasarruflarda bulunmuştur. Çok ilginçtir ki bu tür

5 İbrahim Necmi, “Kutadgu Bilig’in Vezni Meselesi”, *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I*, Viyana nüshası, TDK, İstanbul 1942, s. 127, 128. (Makalenin daha önceki neşri: İbrahim Necmi, “Kutadgu Bilig’in Vezni Meselesi”, *Yarın Mecmuası*, sy: 5, İstanbul 10 teşrinisani 1337.)

6 Ali Nihad Tarlan, “Bir İmla Hususiyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, [Baskı yılı: 1935], 1926-1933, c. 3, s. 229-232.

7 Zeynep Korkmaz, “Eski Osmanlı Kaynaklarının yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler”, *Türkoloji Dergisi*, c. VIII, Ankara 1989, s. 72-73.

8 Atabey Kılıç, “Aruz İmlası Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, volume 3/6 (fall 2008), s. 471-487.

9 Fergana nüshasında söz konusu “*sertan*” kelimesinin *re* harfi üzerinde cezm işareti vardır. Yani *re* harfi sakin harf durumunda olup kelimenin “*sertan*” şeklinde okunmasını gerektirir.

10 Sonraki örneklerde sadece beyit numarası yazılacaktır. Numaralandırmalar, R. Rahmeti Arat metnine göre yapılmıştır.

11 Fergana ve Mısır nüshalarında, belirtilen kelimenin üzerinde herhangi bir hareke göze çarpmamaktadır. Bu durumda ise kelimenin “*hamyet*” imlasiyle yer almasının, R. Rahmeti Arat’ın vezni düşünerek yaptığı bir okuma olduğu anlaşılmaktadır. Herat nüshasında “*hamyet*” kelimesinin yerine “*himmet*” kelimesi kullanılmıştır. Bu durumda vezinde olduğu gibi kelimenin okunuşunda da problem kalmaz. Dolayısıyla bu beyitte “*hamyet*” yerine “*himmet*” kelimesi tercih edilmelidir.

12 Fergana nüshasında 5732. beyitte “*niyet*” kelimesinin *ye* harfi üzerinde sadece üstün işareti konmuştur. Bu da bu harf üzerinde şedde olmadığına, yani tek *ye* ile okunması gerektiğine işaret edildiği şeklinde anlaşılabilir. 5733. beyitte ise bu kelime üzerinde herhangi bir hareke bulunmamaktadır. Mısır nüshasında ise “*niyet*” kelimesi her iki beyitte de harekesiz yazılmıştır.

tasarrufları doğuran farklı telaffuz, elimizde müellif nüshası bulunmamasın rağmen, yazmaların imlasına da yansımıştır. Aynı kelimenin yazmalarda vezin durumuna göre iki farklı şekilde de yazıldığına şahit oluyoruz. Hatta aynı beyitte dahi aynı kelimenin iki şekilde yazıldığını görmek mümkündür. Mesela şu beyitte (2110) aynı mısırda “*kılık*” kelimesinin “*kılğ*” şeklinde de yazıldığını ve yazmalarda da birinin y’li birinin y’siz yazıldığı görülmektedir:

Arığ tutğu begler köni *kılğ kılık*
Budun beg yolındın tüzzer yol yorığ

Bu kelimenin bir beytin farklı mısralarında yer alan şu örneği de (5949) zikrederim:

Yorığ tüzse budnı begi *kılğ* tüzzer
Kılık tüzse begler tüzün il süzer

Diğer örneklerin tamamını burada zikretme imkânı olmadığı için birkaçını, sadece kelime olarak beyit numarasıyla birlikte dikkatlerinize sunmak istiyorum. Bu örnekler aynı beyitte olmasa da farklı yerlerde farklı imla ile geçmektedir. Ayrıca bu kelimeler, çok yerde geçiyor olsa da burada tek bir beyit numarası verilecektir.

Örnekler şunlardır: budnı /budunı (640); ögdini (530); itlür (429); saçlur (738); yazlur (829); öknür (928); indrür (1003); avnıp (1144); yetlür (1683); tındrur (1882); öldrür (2383); ildrür (2647); yarlup (4123) keshür; (4715); keldreyin (4943); irklip (5502); yarlur (6139), 5422 (ötnür).

Bunlar daha da çoğaltılabilir. Ayrıca dil kuralları içerisinde mevcut ünlü düşmeleri de Türkçenin vezin uygulamasında esneklik sağlayan bir özelliği durumundadır. Mesela *ornuḡ* (786) kelimesini buna örnek olarak zikredebiliriz. Bunun gibi dilde bulunan müteradif ve aynı manaya gelen kelimeler veya eklerin farklı şekilleri, vezin ve kafiye uyumunu temin için kullanılabilen bir imkân durumundadır. Mesela 5087. beyitte, *-gay* gelecek zaman ekinin yerine bu ekin *-ga* şekli tercih edilerek vezin bozukluğunun önüne geçilmiştir. Gürer Gülsevin, *Kutadgu Bilig*'de görülen böyle ikili kullanışları “denk çiftler” tanımlamasıyla incelemiştir. Farklı Türk lehçeleri arasında daha belirgin olarak görülen bu denk çiftleri hem kelime (*bul-/tap-* gibi), hem de ek seviyesinde (*-ıg / -nı* gibi) inceleyip tespit eden yazar, denk çiftlerin birçok örnekte vezin ve kafiye gereği seçilerek kullanıldığını ifade etmiştir.¹³ Nevayî'nin şiirlerinde Oğuz Türkçesi unsurlarını da kullanarak şiir adına dilin imkânlarını genişlettiği bilinmektedir. Yeri gelmişken, başarılı bir örnek olarak, Nevayî'nin bu husutaki çalışmalarını da hatırlamak gerekir.

Şiirde cümlelerin kurallı olması gerekmez. Vezin, ahenk ve diğer estetik kaygıların icap ettirdiği şekilde, kelimeler yan yana gelebilir. Cümle ve kelimelerle oynamak, bunun neticesinde hoş bir mısra veya beyit ortaya çıkarmak şairce bir kabiliyet gerektirir. Aruzla yazılmış ilk örnek durumunda olan *Kutadgu Bilig*'de

13 Gürer Gülsevin, “Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: denk çiftler”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2(Spring 2007), s. 276-299.

de böyle şairane tasarrufları birçok yerde görmek mümkündür. Kelimelerin, cümle kurallarının dışında bir araya getirildiği şu beyti örnek olarak zikrederim:

Seniijdin qolup küç bu söz başladım

Tükel qılğūka küç sen ök bir tidim

Beyit, kurallı olarak şöyle yazılabilir:

Seniijdin küç qolup bu söz başladım. Sen ök tükel qılğūka küç bir tidim.

Bazı kelimeleri küçük farklarla okumak metnin vezne uygunluğunu daha pürüzsüz hale getirebilir. “İki” kelimesinin, Çağatay ve Doğu Türkçesi metinlerinde zaman zaman ikizleşme ile “ikki” şeklinde okunduğu görülmektedir. Karahanlı Türkçesi sahasında çok emek vermiş hocalarımız da tasvip ederlerse, *Kutadgu Bilig*'de de, her yerde değil ama, veznin gerektirdiği yerlerde “iki” kelimesinin “ikki” şeklinde okunması, imale yapılmadan daha tabii bir okuyuş elde edilmesini sağlayacaktır. Konuyu bir örnekle izah etmeye çalışalım:

Anıñda basa boldı *ikinç* oñgay

Bir evde kalır on adın *iki* ay (132)

Burada “ikinç” ve “iki” kelimeleri, “ikkinç” ve “ikki” şeklinde okunursa kelime başındaki (i) harfini imale ile okumaya gerek kalmaz. *Kutadgu Bilig* edebi değer taşıyan bir eser olduğu için, metni okunurken dil bilgisiyle ilgili hususların yanında estetik değerlerin de göz önünde bulundurulması gerekir. Dolayısıyla *iki* kelimesinin veznin gerektirdiği yerlerde *ikki* şeklinde okunması, edebi hassasiyeti gözetmek açısından da daha doğru olacaktır. Böyle bir anlayışla, *Kutadgu Bilig*'de çift k ile okunması gereken yerleri mümkün olduğu kadar tespit etmeye çalıştık.

İki kelimesinin ikki şeklinde okunması gereken yerler: 56, 88, 132, 138 (iki mısradada), 152, 225, 226, 289, 318, 323, 332, 351, 352, 443, 969, 980, 992 (ikinci mısradada), 993, 1147, 1238, 1290, 1302, 1335, 1337, 1391 (iki mısradada), 1432, 2018 (iki mısradada), 2024, 2091, 2135, 2334, 2355, 2419 (iki mısradada), 2422, 2467, 2509, 2523, 2556, 2678, 2679, 2680, 2681, 2716, 2717, 2732 (iki mısradada), 2735 (iki mısradada), 3039, 3043 (iki mısradada), 3217, 3344, 3529, 3532, 3589, 3658, 3659, 3669, 3671, 3673, 3924, 3926, 4014, 4201, 4354, 4474, 4506, 4626, 4700, 4701, 4703, 4704, 4742, 4775, 4976, 5032, 5206, 5208, 5260, 5263, 5322, 5410, 5462, 5463 (iki mısradada), 5492, 5586, 5596, 5601, 5640, 5744, 5895, 6109, 6162, 6164, 6193, 6641.

ikin / *ikkin*: 222, 1842, 3673, 5345.

Bu şekilde yapılacak okumalarla ya kelimenin her iki ünlüsünde veya bir ünlüsünde imale ortadan kalkacaktır.

İkigü, *ikigün*, *ikinçi* ve *ikile* kelimeleri *feülün* tef'ilesine uygun geldiği için buralarda çift *k* ile yazılmayı gerektiren bir durum yoktur.

Çok nadir olsa da vezni bozan bazı kelimelerin yanlış yazılma veya yanlış okunma ihtimalini göz önünde bulundurmamak gerekir. Mesela aşağıdaki beyte (6 ve 10) bakalım:

Ay erklig uzan *meᅅgü* munᅅsuz Bayat

Yaramaz senᅅdin adınᅅa bu at

Beyitte “*meᅅgü*” olarak geen kelime, Mısır nüshasında (s. 12) “*meᅅgü*” şeklinde yazılmıştır. Bu imla esas alındığında ilk hece kapalı olacağı için imale ile okumaya gerek kalmayacak, vezin daha düzgün hale gelecektir. Bir başka örnek (5738) de şöyledir:

Seniᅅ *ornuᅅka* bir isiz ornaᅅay

Budunuᅅ ulıtᅅay bir in ıdmaᅅay

Bu beyitte ise “*ornuᅅka*” kelimesinde datif ekinin  ile yazılması vezni tamamen bozmaktadır. Hâlbuki Mısır (s.342) ve Fergana (s. 410) nüshalarında bu kelime açıka “*ornuᅅga*” şeklinde yazılıdır. Okumada bu nüshalar esas alınırse vezin bozukluᅅu tamamen ortadan kalkacaktır.

Martin Hartmann’ın, yazısının dipnot kısmında dikkat ektiᅅi bu tür hususlardan biri burada zikredilmeye deᅅer: M. Hartmann, “*İranlıᅅlar*” (30) kelimesinin Viyana nüshasında (6,1a) “*İranlıkla*” şeklinde yazıldığını belirterek böyle yazılmasını uygun bulmaktadır.¹⁴ Bu okuyuş, vezin düşünöldüğünde tercih edilebilecek bir okuyuştur. Ancak R. Rahmeti Arat, kelimenin Viyana nüshasına göre “*İranlıᅅ ma*” şeklinde okumuş ve bunu dipnotta belirtmiştir.¹⁵ Burada Arat, metinde “*İranlıᅅlar*” deᅅil de “*İranlıᅅ ma*” şeklindeki okuyuşu tercih etmiş olsaydı vezindeki bozukluᅅu gidermiş olurdu.

Şunu belirtelim ki şairin, mısralarını aruza uygun olarak kaleme alma gayretlerine raᅅmen kelime yapısından kaynaklanan, ahengi ve akıcılıᅅı bozan dil özelliklerinden söz edebiliriz. Fazla sayıda konsonantın yan yana gelmesiyle okunuşta sekte meydana geldiᅅi hissedilmektedir. Mesela *feülün* cüzünü karşılayan “*sakınka*” (1127), “*ederti*” (2395), “*adırtlıᅅ*” (2775) gibi ifadelerde böyle bir pürüzlü telaffuz hissederiz. Bu durum sadece Türke kelimelere mahsus bir problem deᅅildir. Nitekim yine *feülün* cüzüne mukabil gelen “-se şiiir hem” (2631) kuruluşu ahenkte böyle bir sekte hissi uyandırmaktadır. Sadece ahenk seviyesinde mülahaza ettiᅅimiz bu durum, teknik olarak bir vezin hatası veya kusuru teşkil etmez. Bunun yanında kısa vokalli kelimeler ve ekler sebebiyle eserde aruz kusurlarından en ok imale ile karşılarız.

Aruz kusurları vezin bozukluᅅu olmayıp, düzgün okumayı temin eden bir teknik olup az veya ok her devirde ve her şairde görülür. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*’deki aruz kusurlarını da tek tek inceleyecek deᅅiliz. Ama bazı yerlerde göze arpan bozuk vezinli mısraları gözden geçirmek istiyoruz. Eserde tamamen vezni bozuk olan mısra olarak bir tane örnek verebiliriz. 3656. beytin ikinci mısraının vezni tamamen bozuktur:

Tapuᅅ odsa dünyā tilese tamuᅅ

Yime almaᅅay erdi *bu* uçmaᅅ uruᅅ

14 Martin Hartmann, age., s.125.

15 R.şit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I metin*, TDK, Ankara 2007, s. 6, b. 30.

Buradaki bozukluk da esasında “bu” zamirinin atılmasıyla düzelecek bir bozukluktur. Bu kelime, müstensihler tarafından da ilave edilmiş olabilir.

Kutadgu Bilig'deki aruz bozuklukları genelde tek harf ile düzelebilecek karakteristik özellikler taşır. Bunların içinde Arapça “ey” nida edatından sonra ünsüzle başlayan bir kelimenin gelmesi neticesinde ortaya çıkan vezin bozukluğu, eserin birçok yerinde karşımıza çıkmaktadır. Çok yerde *feûlün*, bazen de *feûl* cüzünün karşılığı olarak gördüğümüz bu örneklerde “ay” edatı, açık heceye karşılık geldiği için vezinde bozukluk meydana getirmektedir. Mesela,

Negü tir eşitgil şakınuk tili

Bu söz işke tutğıl ay boğzı kılı (2100)

Beytin ikinci mısraında geçen “ay boğzı” ifadesinin vezindeki karşılığı “feûlün”dür. “Ay” ise “fe” açık hecesinin karşılığı olmaktadır. Eğer sonraki hece sesli harfle başlasaydı, ulama yaparak y harfini diğer heceye katabilir ve ilk heceyi açık hale getirebilirdik. Ancak sonraki hecenin ünsüzle başlaması bu imkânı ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla da vezin bozulmuş olmaktadır. Bu şekilde “ay” ile beraber kullanılan yapılarda görülen vezin bozukluğunun sayısının bir hayli fazla olması bu nida edatının o dönemde farklı telaffuz ediliyor olabileceğini düşündürmektedir. Bazı Doğu Türkçesi metinlerinde bu kelimenin “iy” şeklinde telaffuz edildiği de vakidir. Böyle bir telaffuzu düşünürsek i ve y harflerinin, mahreç yakınlığının da tesiriyle kaynaşması neticesinde tek i gibi telaffuz ediliyor olabileceği akla gelmektedir. Konuyu fazla uzatmadan, bu şekilde ortaya çıkan bozuk vezinli yapıları tasnif etmeye çalışalım.

Önce, *feûlün* cüzüne karşılık gelen ve “ay” edatının sebep olduğu bozuk vezinli, ama eserde tek yerde geçen örnekleri zikrederim: *ay yir kök* (3-B); *ay tegme* (31-B), *ay gakkı* 'l-[yakın] (11); *ay sırka* (20); *ay muñgsuz* (28); *ay dîn* 'iz[zi] (89); *ay mülket*[ka] (91); *ay kut bul*[ğuçı] (550); *ay devlet* (551); *ay yılkı* (962); *ay tapnur* (949); *ay kutluğ* (1526), *ay yavlağ* (1537); *ay yinçke* (4497); *ay tapğı* (4755); *ay kızğu* (4938) ; *ay beg men* (5174); *ay boşlağ* (5275); *ay teltük* (5276); *ay yığıli* (5277); *ay bilgem* (5965); *ay yūsuf* (6627-E). Tek bir örnekte ise “feûl” tef’ilesine karşılık gelmektedir: *ay cān* (5978).

Birden çok yerde karşılaştığımız ve *feûlün* cüzünü karşılayan örnekler de şöyledir: *ay köngli* : (3085, 3642, 3691, 3936, 4047, 4914, 4987, 5269, 5394, 5599, 5614, 5713, 5721, 5746, 5772, 5795, 5897, 5963, 6038, 3069, 6119, 6150). (22 yerde)

ay kılka : (447, 780, 1148, 1437, 1659, 1970, 2306, 2466, 2528, 3133, 3242, 3447, 3588, 3824, 4221, 4239, 4281, 4407, 4410, 4559, 4898, 5346, 5371, 5422, 5430, 5524, 5561, 5862, 5994, 6015, 6018, 6023, 6055, 6122, 6124, 6131, 6234, 6261, 6414, 6505). (40 yerde)

ay könglüm: (801, 2690, 4252, 4679, 6302,). (5 yerde)

ay begler : (958, 1609, 2683, 3005, 4045). (5 yerde)

ay körklüg : (1481, 1847, 3201, 3306, 4315, 4485, 5335, 5614, 5748, 5776). (10 yerde)

ay bilge : (158, 192, 495, 777, 784, 1188, 1457, 1743, 2385, 3712, 3713, 3752, 3822, 3934, 4682, 5529, 5921, 6451, 6615-e). (19 yerde)

ay terken : (109, 115, 287). (3 yerde)

ay dünyā : (91, 1675, 1675, 3744). (4 yerde)

ay bilgi : (4533,3936, 3322, 4491, 4704, 4813, 4868, 5065, 5092, 5119, 5199, 5468, 5470, 5575, 5665, 5848, 5882, 5899, 6002, 6099, 6135, 6185, 6243). (23)

ay çirguy : (1673, 2809) (2 yerde)

ay yalnġuk : (3361 , 4849) (2 yerde)

ay ni'met : (756, 6377, 6449);(3 yerde)

ay miġnet : (6377, 6449) (2 yerde)

ay meġgu : (6, 10) (2 yerde)

Şu örnek ise *feûl* tef'ilesine karşılık gelmektedir: *ay beg* : (1424, 1658, 2673, 2975, 5104, 5402, 5500, 5854, 6351, 6351). (10 yerde)

"Ay" ile olmayıp başka yapılarda görülen ve vezne uymayan örnekler de şunlardır: [kod]maz *hergiz* (5-B), [iranlıġ]lar *şahna* (30-B), *yir bulġu* (38-B); *törtünçi* (66-B), *küntoġdı* (68-B); *ögdülmüş* (70-B, 1792) ; [mü']*minlerka* (77-B); *sizlik ot* (249); *men begsiz* (809); *men da'vı* (811); *sen sansız* (1257); *men sindin* (1260, 1561); *sen bekle* (1324), *ol bolġu* (1650), *sen kılġın* (1942) ; *men yalnġuz* (3339) ; *gey yukġay* (4304) *şerrindin* (5062); *ġayrindin* (5062); *sen kaznaġ* (5365); *sen munça* (5477); *sen kılġu* (5501); [or]nuġka *bir* (5738); *sen körgil* (5849).

Yukarıdaki örnekler "feûlün" cüzüne karşılık gelirken şu üç örnek "feûl" karşılığı durumundadır: *sen yüz* (3203); *sen söz* (5985); [kılık]lıġ *yir* (1290).

Görüldüğü gibi gerek "ay" ile gerek başka kelimelerle vezin bozukluġuna sebep olan yapılar hep aynı karakteristik özelliġi taşımaktadırlar. Yani sessizle biten ilk heceden sonra gelen hecenin sessizle başlaması vezin bozukluġuna sebep olmaktadır. Aslında bu durum, teknik olarak hata ise de ahengi çok hissedilir derecede bozmamaktadır. Tam bu noktada daha çok Türkçedeki kısa vokalli açık heceleri uzatarak kapalı hece elde etme prensibi etrafında dönen Türk aruzu mefhumunu da hatırlayarak, Yusuf Has Hacib'in burada bilerek ve isteyerek Türkçenin fonetiğine uygun şekilde, aruzu yeni bir anlayışla uygulamayı denemiş olabileceğini, ancak bu denemenin kabul görüp yerleşmediğini düşünsek çok mu ileri gitmiş oluruz? Her durumda bu kadar fazla sayıda aynı özellikteki kullanımın sebebi, araştırılmaya değer.

Kutadgu Bilig' de kafiye kullanımı konusunda ise, R. Rahmeti Arat, sadece ilave parçalardaki kafiye bozukluklarına dikkat çekmiştir.¹⁶ Bu konuda daha isabetli ve

16 R. Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, s. 1039-1040.

kapsayıcı bir tespitinde bulunan Nihad Sami Banarlı şöyle der: “Cinaslı kafiyelerden başka, Türk şiirinin karakteristik yarım kafiyelerine de *Kutadgu Bilig* metninde geniş ölçüde rastlanır. İleride eserden seçilmiş metinde görülecek “*badı- edi*” *tutar-yeter, tudı-kodı* gibi kelimelerle yapılan bu kafiyelerde Türk halk şiirinin her devredeki kafiye anlayışından çizgiler vardır.”¹⁷Gerçekten *Kutadgu Bilig*’de gerek klasik edebiyat, gerekse halk edebiyatı anlayışına uygun olarak çok başarılı bir şekilde kullanılan kafiye sayısı az değildir. Hatta zengin kafiyeli ve redifli kafiye örneklerine de birçok kez şahit oluruz. Bunlar için birkaç örnek zikredelim:

971 (*berklig kerek/erklig kerek*), 5620, (*bağın bolsa çın/yakın bolsa çın*), 6515 (*mañga ay umunç / sañga ay umunç*). Bu örneklerde kafiyenin yanında redif de kullanıldığı dikkati çekmektedir. Yine çift kafiye kullanılan örneklere de rastlamak mümkündür: Hatta ikiden çok kafiyenin aynı beyitte kullanıldığını da görürüz. Şu beyitleri örnek olarak görebiliriz:

yarağlıg yarağsızni titrü körüp
kereklig kereksizni kirtü sorup, (328)
ay ni 'met idisi şükür kıl yigil
ay miğnet idisi şabır kıl egil (6449)
ayu birdi kılın kılınçı yañın
Sayu birdi bilgin ukušı tenğın, (569)
tapuğ kılmağ emgek katıg iş bolur
Munı bilse begler tapuğ yiş kılur (2959)

Gerek beyit seviyesinde görülen çift kafiyeler, gerekse mısra içinde yer alan iç kafiyeler, edebi zenginlik olarak sonraki yüzyıllara uzanacak bir miras durumundadır.

(*açılğay seçilgey kamuğ işleriñg*
süzülgey itilgey kamuğ işleriñg) (5595)

Yukardaki beyitte “*açılğay*” ile “*süzülgey*” ve “*seçilgey*” ile “*itilgey*” kelimelerinin kökleri kafiye gerçekleştirecek benzerlikte olmayıp ekleri ise aynı fonksiyonda olduğu için kafiyeli sayılmazlar. Bu yüzden sadece birinci mısra da “*açılğay*” ve “*seçilgey*” kelimeleri arasında iç kafiye bulunduğu bahsedebiliriz. Bunun gibi mısra içinde yer alan birkaç iç kafiye örneğini şöylece sıralayabiliriz: *adırsa ödürse seçe bilse öz*, (329), *biliglig kişiler bışıg yir aşıg* (330), *ödürdi törütti yaruttı köñgöl* (381), *ödürdi adırdı kötürdi mini* (385)

Yukarıda bahsettiğimiz örnekler, nizami olarak kafiye teşkiline müsait olmasa da benzer seslerin tekrarı, belli bir anlayış çerçevesinde kafiye yapma çabası olarak değerlendirilebilir. En azından bu seslerin bir ahenk oluşturdukları ortadadır. Bu şekilde, kafiye özelliği taşımaya da kelime ve benzer sesli harflerin tekrarı ile bazı beyitlerde iç ahengin temin edildiği diğer örneklerle de karşılaşırız. Mesela şu beyit böyledir:

17 Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Basımevi, İstanbul 1987, s. 233.

Ukušluğ kerek keç öeürse kişig

Biliglig kerek keç bütürse işig (327)

Nazım estetiğine katkı sağlayan diğer bir unsur da cinaslardır. *Kutadgu Bilig'* de de şairane bir zevkin eseri olduğunu hissettiren cinaslı kullanımlarla karşılaşmak mümkündür. Bu hususta da sadece cinas yapılan kelime ve kullanıldıkları manayı belirterek birkaç örnek sunmaya çalışacağız:

25 (ög : akıl/öv-), 1328 (*yitür*: ört/ikram et), 1454 (*il*: memleket/sulh sükun), 1575, 2471, 4322, 6077 (*iş*: arkadaş/iş), 1995 (*öge*: akıla/müşavir), 2041 ve 2042 (*yıllık* : hayvan/yıllık yani yıllardan beri. Dörtlük içinde), 3522 (evin: buğday, tahıl/evin), 4445 (*al*: almak/hile), 4869 (tuş: eş /karşılaş-, ecrini bul-), 4926 (*yası*: yayı / zararı), 5165 (*aç*: aç/aç-), 5685 (*ay*: söyle/ay), 5930 (oyun: oyun/oyun etmek, hile etmek).

Bazı kelimelerin yazılışları ve okunuşları aynı olmamasına mukabil, birbirlerine çok yakın yazılış ve okunuşa sahip olmaları, tam bir cinas teşkil etmese de, nazma cinastan az olmayan bir zarafet katmaktadır. Şu örnekler bu konuda bize fikir verecektir:

2625, 6249 (*eşit*: *işit* / *iş it*: *iş et*), 2626 (*ukuš*: akıl, anlayış/*uķ iş*: işi anla., 6496 (*oķıġlı*: okuyan / *uķıġlı*: anlayan. Cinâs-ı lâhik sayılabilir.)

Bazı örnekler farklı okunuşlarla cinas olacak duruma da gelebilir:

Kutadgu Bilig' de tabii ki kafiye bozukluklarının var olduğunu görüyoruz. Mesela şu örneğin tam olarak kafiyesiz olduğunu görüyoruz: 4907 (*erej/iz*). Son kısımda bulunan ilave manzumelerin ilkinde faktitif, görülen geçmiş zaman ve birinci şahıs eklerinin redif durumunda olmasına rağmen ek kabul edildiğini, ancak faktitif yerine başka kök ve eklerin de kafiye olarak kullanıldığı görülmektedir. Şöyle ki manzumenin ilk beytinin kafiyesi “*ıdtım / tükettim*” şeklindedir (6521). İlk beyitte bile faktitif ekinin *t* harfine karşılık *ıd-* fiilinin *d* harfi gelmektedir. Aynı manzumede sonraki beyitlerde bulunan farklı kafiyeler için de birer örnek zikrederim: *kaçıttım* (6522), *uyadtım* (6540), *tuşıktım* (6551), *ektim* (6555). Aslında bunların hepsi aynı ek de olsa fazla bir şey fark etmezdi. Zira yine redif, kafiye kabul edilmiş olurdu. Şu durumda sadece görülen geçmiş zaman ve birinci teklik şahıs eki kafiye yerine kaim olmaktadır. Redif durumunda olan aynı fonksiyondaki eklerin kafiye kabul edildiğini asıl metinde de sıkça görürüz. Bu hususta tek bir örnekle yetineceğiz: *sanur / yiyür* (170). Görüldüğü gibi burada geniş zaman eki kafiye sayılmıştır. Ek seviyesinde olmayıp kelime tekrarı şeklindeki rediflerin kafiye sayıldığı örneklere de eserde çokça şahit oluyoruz. Şu beyitte bunu açıkça görürüz:

bu dünya işiñge iş erdim *bile*

işinġni yorıttım kônilik *bile* (1355)

Bunun gibi birkaç örnek daha aktaralım: 935 (redif: *barça iş edgüsi*), 2159 (redif: *tapı*), 2729 (redif: *arıġ*), 3405 (redif: *edgü iş*), 3667 (redif: *boġuz*), 4573 (redif: *ma*), 5669 (redif: *önġi*); 6024 (redif: *adın*), 6424 (redif: *edgü du 'ā*).

Halk edebiyatında zaman zaman redifin kafiye sayıldığına şahit olmaktadır. Ayrıca ç-ş gibi yakın mahreçli harflerin de bu edebiyatta aynı harf gibi telakki edildiği görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'de bu anlayışın daha geniş bir şekilde uygulandığını müşahade ediyoruz. Bunun için şu örneklerle bakalım:

b-p, c-ç: hācib/keçip (2485); *g-k, d-t: ögdiler/söktiler* (242), *n-ñg; tüşün/ünüij* (3634). Son örnekte belagat kaidelerine göre kafiye bulunmamaktadır. Ancak bahsettiğimiz anlayış çerçevesinde *n* ve *ñg* ile mahreç yakınlığı sebebiyle yarım kafiye yapılmış olmalı. Sessiz harflerin yanında farklı sesli harflerin de kafiye olarak karşımıza çıktığı vakidir: *t - d, ā - e : haṭā/süde* (2583).

Eserde kafiyenin zorlandığı durumlar bundan ibaret değildir. Bazen kafiyenin bir hayli güçsüzleştiğini görürüz:

Tek ünsüz ile: *sarp / tap* (3351).

Tek ünlü ile: *kaṣu / bügü* (3934).

Eserin müellif nüshası elde yoksa da nüshaların kafiye göz önünde bulundurulması gözden geçirilmesi, az veya çok bazı bozuk kafiyeli okunuşların düzeltilmesini sağlayabilir. Mesela 1573. beyitte “*yetlümedi*” şeklinde okunan kelime, Fergana nüshasına göre “*ıdılmadı*” okunabilir. Bu durumda kelime, ikinci mısraın son kelimesi olan “*bulmadı*” ile kafiyeli hale gelecektir. 1805. Ve 2278. beyitler de Herat nüshası dikkate alınarak gözden geçirilebilir.

Ayrıca klasik edebi anlayışa göre göz kafiyesi esas olduğu için kulak kafiyesine göre uyumsuz olan bazı kafiyelerde problem ortadan kalkabilir. Buna göre şu örneklerdeki kafiyeler söz konusu kafiye anlayışına göre değerlendirilebilir:

o - av: yolunğa-kaṣlınğa (46); *g-g : neñgi/begi* (*ñg* sesinin sonunda *gef* harfi bulunduğu düşünülürse. 1197); *u - o : ayuk/yok* (2644); *amu l- ol* (6227), *oḡuḡlı-ukḡuḡlı* (6496), *a - e : baḡnaça-neçe* (6034), *ö - ü : kö r- kür* (6018).

Gürer Gülsevin'in yukarıda belirttiğimiz makalesinde tespit ettiği üzere Yusuf Has Hacib'in, “denk çift” durumunda olan kelime ve eklerden uygun olanını tercih ederek kafiye kullanım alanını genişlettiğini de hatırlayalım.

Netice olarak *Kutadgu Bilig*'de kafiye kullanımında da başarılı örneklerle şahit oluyorsak da eser, bu hususta vezin kullanımındaki başarıdan uzak görünmektedir.

KAYNAKÇA

ARAT, Reşit Rahmeti, (1987). “Kutadgu Bilig”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, MEB. Yayınları, Eskişehir.

-----, (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osan F. SERTKAYA, Nuri YÜCE), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul.

-----, (1994). *Kutadgu Bilig II*, Çeviri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- , (2007). *Kutadgu Bilig I, metin*, TDK Yayınları, Ankara.
- BANARLI, Nihad Sami, (1987). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB. Basımevi, İstanbul.
- DİA, (2002). "Kutadgu Bilig", C. 26, Diyanet Vakfı Neşriyatı, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer, "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: denk çiftler", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2 / 2 Spring 2007, s. 276-299.
- HARTMANN, Martin, (1942). "Kutadgu Bilig'in Şekline Dair", (Çev. : Sabit Paylı), *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I*, Viyana nüshası, TDK, İstanbul, s. 124-126. (Martin Hartmann, "Zur Metrischen Form des Kutadgu Bilik", *Keleti Szemle*, c. 3, 1902, s 141-153.)
- KILIÇ, Atabey, (2008). "Aruz İmlası Üzerine Notlar", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 3, sy. 6(fall 2008), s. 471-487.
- KORKMAZ, Zeynep, (1989). "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türkoloji Dergisi*, C. VIII, Ankara, s. 72-73.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, (1981). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken, İstanbul.
- NECMİ, İbrahim, "Kutadgu Bilig'in Vezni Meselesi", *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I*, Viyana nüshası, TDK, İstanbul 1942, s. 127-129. (Makalenin daha önceki neşri : Necmi, İbrahim, "Kutadgu Bilig'in Vezni Meselesi", *Yarın Mecmuası*, sy. 5, İstanbul 10 teşrinisani 1337.)